

Київський митрополит Петро Могила та московський патріарх Никон – геральдичні паралелі

Олександр Кучерук (Київ)

Українська геральдика XVII ст. розвивалася в загальноєвропейському руслі як складова частина геральдики Речі Посполитої і була своєрідним комунікатором між європейською і російською геральдикою. Прикладом цього може слугувати запозичення московського патріарха Никона для створення власного герба.

Православна російська церква за кілька століть у своєму розвитку від епархії (в складі Київської митрополії) до автокефальної церкви пройшла кілька етапів. За правління царя Федора Івановича (1589 р.) вона набула патріаршого статусу, її очолив недавній московський митрополит Іов (1605 р., був скинутий і ув'язнений) Він титулувався “Іов Божою милістю патріарх царствуючого града Москви і всієї великої Росії”.

У 1613 р. російським царем обрано Михаїла Романова, а в 1619 р. батька царя митрополита Філарета Романова – московським патріархом. Влада в московській державі зосередилася у руках сина і батька. Під царськими указами ставилися два підписи – царя і патріарха, обидва у своїх титулах вживали однакову формулу “великий государ”, яка до цього використовувалася в царському титулі.

Патріарх Філарет вирізнявся нетерпимістю до західних впливів, він провів низку рішень згідно з якими, зокрема православні українці трактувалися, як еретики, а охрещених не в російській церкві обов’язково перехрещували тощо. Він ворожо ставився до друкованих православних “литовських” (українських та білоруських) книг, заборонив їх купувати та використовувати в російських церквах. Порушників чекало царське покарання і

патріарше прокляття, а на книги – спалення. Коли в Україні 1620 р. було відновлено повноцінну православну єпархію, то московська церква соборним рішенням анафемувала українських православних єпархів, як “еретиків” і “латинників”.

Поступово така церковна політика приводила до переваги обряду над змістом і духом віри. Одночасно наступало зниження освітнього і культурно рівня, як священства, так і громадян. За наступників Філарета Ioасафа (1633–1640) та Іосifa (1640–1652) церковні справи лише погіршувалися. Зокрема було заведено у церквах так зване “многогласие”, коли відправу проводили кілька священиків одночасно промовляючи різні частини текстів літургії.

У ці самі роки в Київській митрополії, на грунті підготовленому попередниками, завдячуючи митрополитові Петрові Могилі відбулися значні зміни. Відновлено церковну структуру, налагоджено монастирське життя, впроваджено окремий інститут проповідників, помітно піднеслося книгодрукування, поліпшився стан початкової та середньої освіти, утворено знаменитий Київський колегіум, що невдовзі набув статусу академії.

Українські впливи на російську церкву, хоч того не дуже то й бажали в Москві, поширювалися, зокрема через богослужбові та інші друковані книги, через добре освічене українське духовенство. Один лише приклад: випускник Київського колегіуму Симеон Полоцький згодом став одним з найближчих дорадників царя і вихователем дітей царя Алексея Михайлівча.

Стан російської церкви на краще взявся змінювати патріарх Никон. Син

Патріархъ Никонъ.

мординського селянина Міни, Нікіта своїм успіхам завдячував власним природним здібностям. Важке дитинство змусило Нікіту покинути рідний дім і податися до одного з монастирів. Одружившись він висвятився на священика і жив у Москві. Чернечий постриг прийняв лише через десять років у Соловецькому монастирі, взявши ім'я Нікона. До Москви він не повернувся, а ігуменстрував у одному з монастирів на Півночі Росії.

В одинн з візітів до Москви у пошуках фінансової підтримки свого монастиря він потрапляє на прийом до царя Алексея Михайловича. Він справив добре враження на молодого Алексея (мав 16 років) і той швидко наблизив Нікона до себе, називав його ледве не батьком. Цар сприяє обранню Нікона у 1649 р. спочатку Новгородським митрополитом, а у 1652 р. – московським патріархом.

Стосунки патріарха і царя кілька років були найкращими, Алексей Михайлович завжди радився з Ніконом у державних справах, зокрема багато важило слово патріарха у справі звернення гетьмана України Б. Хмельницького до царя про перехід України під руку російського царя. Б. Хмельницький не раз листовно звертався до патріарха Нікона шукаючи підтримки у вирішенні тих чи інших справ.

Участь царя і патріарха у відправах та хресних ходах в час великих свят була

своєрідним знаком єдності цивільної влади і духовної. Особливою повагою користувалося день пам'яті чудотворця митрополита Київського Петра Ратенського, яке відзначалося 21 грудня. Митрополит Петро був тим першоієрархом, який свою резиденцію переніс до Москви, залишаючи титул митрополита Київського та всієї Русі. (Своє ім'я П. Могила вважається отримав на честь самого цього святого).

Цікавий ще один момент з історії російської церкви того часу. С. Погоцький у боротьбі з патріархом Іоакимом (наступником скинутого Нікона) запропонував поділити всю російську церкву на чотири патріархати з центрами у Новгороді (сюди Іоакима), Казані, Ростові і Крутіцах, а в Москві посадити опального Нікона у званні папи [1].

У діяльності патріарха Нікона в московській церкві було багато спільног з діяльністю митрополита П. Могили в українській церкві. Про заслуги останнього патріарха знав від багатьох вихідців з України, котрі були на чолі багатьох російських монастирів, єпископами тощо. Коли говорили в загальних рисах, то обидва дбали про зміцнення церковної структури, зміцнення влади першоієрарха, уніфікації богослужбової практики, виправленню богослужбових книг тощо. Правда наслідки їхньої діяльності були діаметрально протилежні. В той час, як діяльність

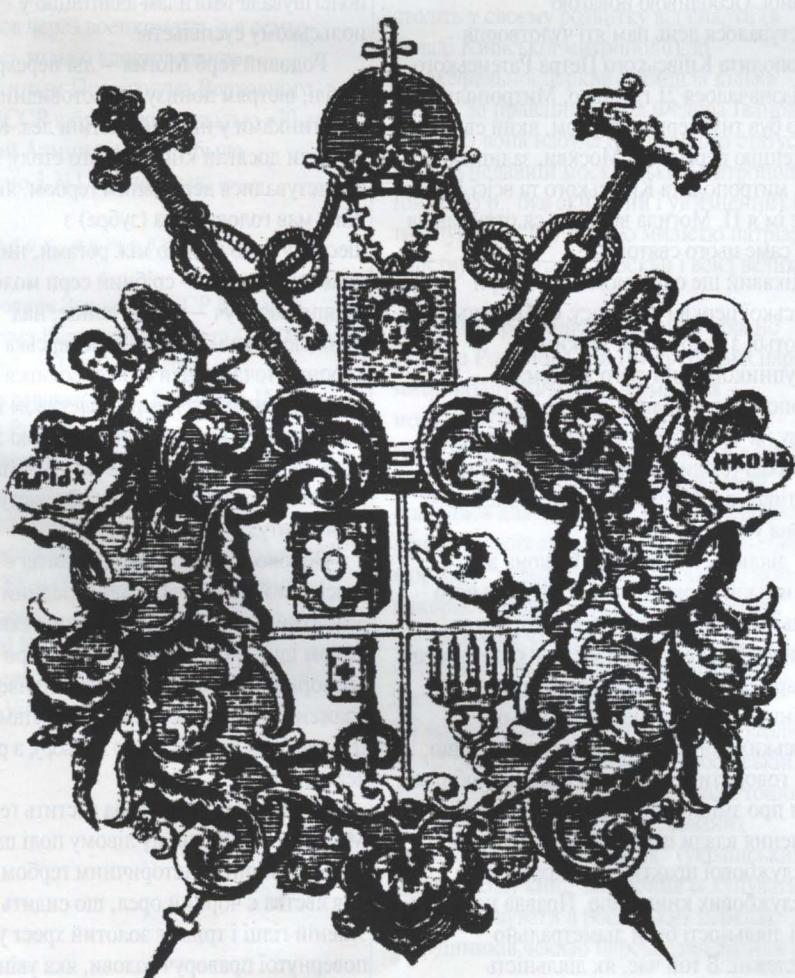
П. Могили вдалася, але все ж таки реальній перспективі (причини невдачі аналізувати не будемо) була спрямована на ліквідацію розколу в Київській митрополії; тобто на поєднання православної її частини з уніатською і довершення церковної структури у патріархальній формі, то діяльність Нікона навпаки привела до церковного розколу в російському патріархаті на старообрядців і новообрядців.

Майбутній митрополит Петро Могила народився 21 грудня 1596 р., а ім'я отримав на честь київського митрополита Петра Ратенського, який загинув у цей день мученицькою смертю у 1326 р. Воєводич Петро прожив на батьківщині, тобто в Молдові, лише 11 років, бо у 1607 р. Петрова родина під тиском обставин вимушена була переїхати до Польщі. Могили отримали право індегенату і набули польське громадянство та були прийняті як повноцінні громадяни Польщі з усіма правами та привілеями, якими користувалася польська шляхта. Спорідненість з польськими родинами полегшувала Могилам адаптацію у польському суспільстві.

Родовий герб Могил – дві перехрещені шаблі, вістрям донизу з хрестовидними перетинками у нижній частині лез. Коли ж Могили досягли князівського столу, то користувалися державним гербом, який на щиті мав голову бика (зубра) з шестикутною зіркою між рогами, нижче праворуч голови – срібний серп молодого місяця, ліворуч – золоте сонце; над головою бика – срібна господарська корона. Почасти цей герб обводився декоративним рослинним плетивом і завершувався князівською короною за якою перехрещуються булава і меч (шабля), інколи ж додавалися літери абревіатури з іменем і титулом господаря.

Основою повного герба Могил є розсічений на три частини складний щит, розбитий також на три частини, таким чином щит містить шість полів. Про їх кольори можна скласти переконливе враження за малярськими портретами. Два середніх поля жовтого кольору, а решта – червоного.

Верхнє ліве поле герба містить герб Молдови. У нижньому лівому полі щита – герб Волошини. (Історичним гербом цього князівства є чорний орел, що сидить на зеленій гілці і тримає золотий хрест у дзьобі повернутої праворуч голови, яка увінчана

золотою короною). Середнє верхнє поле містить родовий герб роду Могил – дві перехрещені оголені шаблі вістрям до низу. У правому полі вгорі – герб “Еліта” (герб Заморських), у середньому – “Остя”, а у нижньому правому – “Новина”, останні три увійшли до складу могилянського герба через споріднення з польськими родами.

Поодинокі герби П. Могили збереглися на прижиттєвих речах (богослужбові речі та книги), які належали чи пов’язані з митрополитом. Можемо бачити герб П. Могили на двох срібних пластинах, виявлених при археологічних дослідженнях руїн Успенського собору перед відновленням. Нині вони зберігаються у фондах Лаврського заповідника. Ці речі пов’язані з оздобленням похованого комплексу П. Могили. Одна пластина вирізана по формі герба, гравіроване зображення якого займає всю площину пластини. Друга пластина видовженої складної форми, на ній вигравіювано текст епітафії та у верхній частині зображено герб. Це власне про герб П. Могили.

Герб П. Могили із Требника 1645 р. Саме цей варіант нас цікавить, він має свої відмінності і особливості. Герб увінчує не митрополича митра, а патріарший капелюх (такий капелюх ми можемо бачити на прижиттєвому портреті патріарха Феофана 1620 р. на грамоті Львівському братству), абревіатура титулу включена в герб, дві пари ангелів тримають картуші з написами.

Патріарх Никон за походженням селянин і, зрозуміло, не мав права на родовий герб. Та й взагалі практика використання гербів у російській державі тільки починала унормовуватися, а родових гербів ще не існувало.

Сьогодні нам відомо два випадки використання Никоном свого герба. Перший – це книга “Рай мысленный” (1659), що вийшла у друкарні Іверського монастиря заснованого у 1653 р. та металева пластина, що зберігається у фондах Києво-Печерського заповідника*.

Те, що герб Никона вмістили саме у виданні друкарні Іверського монастиря не було випадковістю. Цей монастир заснував патріарх у 1653 р. Він піклувався про нього, спрямовуючи на його розвиток значні кошти. Іверський монастир поруч з

* Складаємо спеціальну подяку завідующему фондами з Києво-Печерського заповідника Г. Поляшку, який вказав на наявність цієї пластини у фондах заповідника.

кількома іншими, зокрема Новим Єрусалимом під Москвою, патріарх контролював особисто. Вони стали тими духовними центрами на які опирався патріарх у своїх діях по реорганізації церковного життя Росії. У Іверському монастирі за розпорядженням патріарха закладено друкарню, яка була другою в Росії (після московської) і першою ненедержавною.

У 1655 р. до цього монастиря, за погодженням з Никоном, з українських та білоруських монастирів переселилося близько 70 ченців, більшість яких з Кутейського монастиря. Серед новоприбулих ченців брат С. Полоцького – Ісаак, у цьому монастирі перебував довгий час майбутній наступник патріарха Никона – Іоаким.

Кутейський монастир у 1630 р. заснував князь Б. Стеткевич на власних землях у селі Кутєю під Оршею. Цей православний шляхтич був досить близьким до митрополита П. Могили, у 1632 р. брав участь у виборах архімандрита П. Могили київським митрополитом. Згодом П. Могила призначив його у заповіті одним із виконавців своєї останньої волі. Дочка Б. Стеткевича вийшла за майбутнього гетьмана І. Виговського, а син Євтихій служив секретарем у київського каштеляна А. Киселя, згодом очолював особисту канцелярію гетьмана Б. Хмельницького.

У рік заснування Кутейського монастиря переніс до нього свою діяльність київський друкар С. Соболь і протягом двох років видав там низку книг. Так у 1633 р. на російському кордоні затримали купця, що віз до Москви на продаж книги “молитовник – літовського, київського друку Богоявленського монастиря з братства” [2]. На думку вчених тут йдеться про кутейські видання С. Соболя, в частині з яких він (з певних причин на них не зупиняємося) вказував місцем видання Київ, а не Кутєй. Серед видрукуваних С. Соболем книг в цій друкарні книга “Гісторія... Варлама і Іосафа...”, в якій друкар помістив герб П. Могили та геральдичний вірш. У Кутейському монастирі він пропрацював лише два роки і переїхав до іншого, заснованого Б. Стеткевичем монастиря у Буйничах, де продовжив свою друкарську діяльність. Відомо, що в 1637 р. С. Соболь відвідав Москву куди привіз і продав власні матриці для виготовлення трьох видів шрифтів.

Привіз він і кілька своїх видань з метою налагодження постачання книг в Росію.

У 1635 р. митрополит П. Могила відвідав Кутейський монастир і дав дозвіл на заведення власної друкарні, яка технічно була організована на основі обладнання друкарні С. Соболя. Наступного 1636 р. шрифтами відлитих з соболевих матриць, тут видруковано книгу “Виклад на Отче наш”.

Отож, коли кутейські ченці у 1655 р. приїхали до Іверського монастиря, то привезли з собою книги, що друкувалися у кутейському монастирі. Вони, здогадно, привезли з собою найважливіше друкарське обладнання та шрифти або матриці. Були серед них і фахівці друкарської справи. Іверська друкарня досить швидко запрацювала. У 1659 р. ній і вийшла книга, яка нас найбільше цікавить – “Рай мислений” що містила крім тексту С. Святогорця дві, написаних патріархом Никоном, оповіді. Одна про заснування Іверського монастиря, друга – про перенесення сюди мощів святого Іакова Боровичського. Саме на початку цієї книги і було вміщено герб патріарха Никона.

Зрозуміло, що Никон, будучи селянського походження не мав жодного права на родовий герб, але втілюючи свою тезу, що духовна влада є рівною, а то й вищою царської, він, зокрема, наказав розробити для нього і патріарший герб, для створення якого було взято за основу герб київського митрополита П. Могили з “Требника” 1645 р. Цю подібність помітив ще А. Лакієр у середині XIX ст. [3].

Оточ герб патріарха Никона – це складної форми щит розсічений на два поля і поділений на два поля, тобто має чотири поля. У правому верхньому полі – книга (Біблія), у лівому – кисть руки, пальці якої складені для благословення. Праве нижнє поле містить ключ борідкою вгору, ліве – п’ятисвічник. Щит по периметру прикрашений бароковим листковим декором. Над щитом корона, до якої знизу прикріплено ланцюг, на якому висить ікона Спаса Нерукотворного. За щитом навхрест хрест на довгій ручці (праворуч) та пастирський жезл (ліворуч), нижні закінчення виступають з-під декору щита. Хрест і жезл вгорі обвиває шнур, що по середині заходить за корону. Їх тримають два ангели, які руками тримають оваліні картуші з написами – патріарх і Никон. Навколо герба нанесені літери абревіатури титулу Никона, яка читається рядками з

ліва на право НМ Б ГС АМ ВВ МБ РП. Арбевіатура розшифровується так: Никон Милостью Божию Великий Государь Святейший Архиепископ Москвы Всея Великия Малая Белая России Патриарх.

Як широко використовувався герб патріарха Никона гадати важко. Але те, що його використовували чи брали за взірець інші російські владики для створення власних гербів чи печаток, свідчить повідомлення Двінського літопису, де оповідається, що архієпископ холмогорський Афанасій мав “малюнок за прикладом клейноду патріарха, а під гербом на клейноді напис латинськими літерами імені архієпископа” [4].

Другий зразок герба бачимо на мідній пластині, що зберігається у фондах Києво-Печерського заповідника* Невелика за розміром фігурна пластина на полірованому боці містить гравірований герб патріарха Никона. На необробленому звороті пластини у двох місцях сліди пайки елементу кріплення. Це свідчить, що пластина мала б міцно кріпітися до якоїсь основи.

Герб на пластині є аналогічним гербу з книги “Рай мислений”. Довідатися, що було першим герб на книзі чи на пластині немає можливості. Так само можна гадати, що взірцем для обох випадків слугував невідомий намprotoоригінал.

Після недосконалої спроби запровадити українську, себто європейську традицію вживання єпархами власних гербів, московські патріархи більше не поверталися до цього питання. В українській церкві цей звичай протримався до часу підпорядкування Київської митрополії московському патріархові та її повної інкорпорації.

Список літератури

1. Соловьев С. М. Сочинения. – Книга VII. – История России с древнейших времен. – Т. 13–14. – Москва, 1991. – С. 249.
2. Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 72.
3. Лакієр А. Б. Русская геральдика. – Москва, 1990. – С. 109–110.
4. Арсеньев Ю. А. Геральдика: лекции читанные в Московском Археологическом институте в 1907–1908 году. – Москва, 2001 – С. 57.